

Chojnacki, Władysław

Ernesta Wermkego opus vitae

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3-4, 481-495

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Władysław Chojnacki

ERNESTA WERMKEGO OPUS VITAE

Ernest Wermke urodził się 13 lipca 1893 roku w Królewcu¹, gdzie również uczęszczał do szkoły podstawowej i gimnazjum. Po ukończeniu tego ostatniego studiował historię na tamtejszym uniwersytecie i po uzyskaniu stopnia doktora filozofii podjął pracę w miejscowej Państwowej i Uniwersyteckiej Bibliotece, gdzie z czasem został radcą bibliotecznym. W 1933 roku otrzymał nominację na dyrektora Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu i pełnił tę funkcję do chwili powołania go do wojska w 1939 roku. Na przełomie 1943/1944 roku przebywał przez szereg miesięcy w Królewcu a następnie walczył na froncie wschodnim, gdzie dostał się do rosyjskiej niewoli. Zwolniony z niej w 1950 roku osiadł w Monachium, tam w 1952 roku został dyrektorem Biblioteki Wyższej Szkoły Technicznej i pozostawał na tym stanowisku do chwili przejścia na emeryturę w 1963 roku.

Najwięcej jednak czasu w swym długim życiu poświęcił pracy nad bibliografią historii b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego i dziś jeszcze, mimo ukończenia 85 lat przygotowuje do druku ostatni jej odcinek za lata 1971—1974, będąc chyba najstarszym czynnym bibliografem na świecie. Dorobek jego życia jest naprawdę imponujący, skoro opracował aż 51 roczników bieżącej bibliografii historyczno-regionalnej za lata 1923—1974 oraz pokaźny tom bibliografii retrospektywnej, co w sumie daje zarejestrowanych przeszło 60 000 pozycji.

Charakterystyczny dla Wermkego jest niemal zupełny brak innych publikacji poza jego uміlowaną bibliografią. Wśród znanych mi pięciu jego artykułów dwa są związane z bibliotekarską profesją², jeden jest tylko przedrukiem odczytu wygłoszonego w Getyndze 16 listopada 1953 roku³ oraz dwa kilkunastoniowe dotyczą historii muzyki⁴ i teatru⁵.

Przed dwoma lat na posiedzeniu Komisji Historycznej do Badań Krajoznawczych Prus Wschodnich i Zachodnich (Historische Kommission für ost-

1 I. Gundermann, *Helper der Geschichtsforschung. Ernst Wermke zum 75. Geburtstag*, Das Ostpreussenblatt, Jg. 19, 1968, Nr 29, s. 17.

2 E. Wermke, *Friedrich August Gotthold und seine Bibliothek*, w: *Königsberger Beiträge*, Königsberg 1929, ss. 354—373; tenże, *Die deutschen Bibliotheken in Osten*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, Jg. 51, 1934, ss. 471—486.

3 E. Wermke, *Deutsche Arbeiten über Ost- und Westpreussen seit 1945*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. 5, 1954, ss. 334—353.

4 E. Wermke, *Zeugnisse ostpreussischer Musikgeschichte*, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen, Jg. 5, 1930, ss. 1—3.

5 E. Wermke, *Das deutsche Theater im Osten*, Das Ostpreussenblatt, Jg. 17, 1966, Nr 5, ss. 11—12.

und westpreussische Landesforschung), które odbyło się w dniach 18—20 czerwca 1975 roku w Bambergu, podano do wiadomości, że dr Ernest Wermke zakończył opracowywanie bieżącej *Bibliografii historii Prus Wschodnich i Zachodnich* (tj. Pomorza Gdańskiego) na roku 1974⁶. Kontynuatorem tej pracy, począwszy od 1975 roku, jest dr Bernhart Jähmig, wicedyrektor b. archiwum państwowego w Królewcu — Staatliches Archivlager w Getyndze.

Skoro dzieło życia Wermkego zostało już definitywnie zakończone warto się bliżej przypatrzeć jego bibliografiom i spróbować ocenić ich przydatność dla naszych badań naukowych. Pierwszą pracę bibliograficzną podjął mając lat 29 dla półrocznika „Altpreussische Forschungen”. Była nią *Altpreussische Bibliographie*, drukowana tam w odcinkach rocznych za lata 1923—1929⁷. Stanowiła ona jakby kontynuację wydawanej pod tym samym tytułem w „Altpreussische Monatsschrift” bieżącej bibliografii regionalnej b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego za lata 1862—1906, która zarejestrowała ogółem 46 250 pozycji⁸. Była to bibliografia przedmiotowo-podmiotowa, która do dziś jest prawdziwą kopalnią wiadomości o wszystkim, co dotyczyło kultury na tamtym terenie, gdyż przez szereg lat podawała ona opisy wszelkich druków tam wydanych, bez względu na ich treść i język.

Wermke przejął z niej do swojej bibliografii następujący układ rzeczowy, wprowadzony w 1896 roku: I. *Bibliografie, czasopisma, wydawnictwa i sprawozdania towarzystw naukowych*; II. *Krajoznawstwo*; III. *Historia*; IV. *Życie gospodarcze i duchowe*; V. *Poszczególne powiaty, miasta i inne miejscowości*; VI. *Poszczególne osoby i rodziny*. Zarówno tu jak i w swej następnej czysto już historycznej bibliografii uwzględnił Wermke całe terytorium b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego w jego historycznych granicach, a więc także leżące już wówczas poza granicami Niemiec województwo pomorskie, obszar Wolnego Miasta Gdańska, okręg kłajpedzki, należący do Litwy, i niektóre powiaty z Pomorza Zachodniego i Pogranicza.

Zasięg wydawniczo-formalny jego bibliografii obejmował druki zwarte, artykuły z kalendarzy, czasopism a nawet dzienników, fragmenty prac zbiorowych, mapy i plany oraz albumy i pojedynczo wydawane ilustracje — wszystko różnojęzyczne w zasadzie, ale ze specjalnym preferowaniem wydawnictw w języku niemieckim. Widać to przede wszystkim na przykładzie literatury przedmiotu, wydawanej w języku polskim, zwłaszcza ukazującej się na tamtym terenie. Na przykład w bibliografii za rok 1923 znajduje się (poz. 127) tylko fragment książki ks. Walentego Barczewskiego pt. *Kiermaszy na Warmii*, ogłoszony w języku niemieckim, natomiast brak opisu samej książki wydanej w Olsztynie w 1923 roku. Podobnie nie została tam uwzględniona

6 K. Conrad, *Bericht über die Jahrestagung der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung in Bamberg (18.—20. Juni)*, Preussenland, Jg. 14, 1976, Nr 3/4, s. 62.

7 E. Wermke, *Altpreussische Bibliographie für das Jahr 1923 (—1929 nebst Nachträgen zu den früheren Jahren)*, Altpreussische Forschungen, Jg. 1, 1924, H. 1, ss. 145—169; H. 2, ss. 152—179; Jg. 2, 1925, H. 1, ss. 139—187; H. 2, ss. 121—164; Jg. 3, 1926, H. 1, ss. 172—230, H. 2, ss. 137—190; Jg. 4, 1927, H. 1, ss. 165—216, H. 2, ss. 147—185; Jg. 5, 1928, H. 1, ss. 153—216, H. 2, ss. 344—402; Jg. 6, 1929, H. 1, ss. 145—190, H. 2, ss. 311—350; Jg. 7, 1930, H. 1, ss. 127—176, H. 2, ss. 312—355.

8 W. Chojnacki, *Niemieckie i polskie bibliografie b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego*, Przegląd Zachodni, r. 11, 1955, nr 3/4, ss. 744—750.

w następnych rocznikach inna książka tegoż autora pt. *Nowe kościoły katolickie na Mazurach* (Olsztyn 1926) oraz dość liczne jego artykuły o treści historyczno-literackiej, drukowane na łamach „Gazety Olsztyńskiej”. Te ostatnie zapewne dlatego, że Wermke nie uwzględniał wcale w swej bibliografii żadnych polskich dzienników, tygodników czy dwutygodników oraz kalendarzy, wychodzących zarówno w Niemczech, jak i na Pomorzu i w Wolnym Mieście Gdańsku.

Opisy bibliograficzne zamieszczonych tam pozycji nie zawsze były dokładne, gdyż Wermke z reguły nie rozwiązywał pseudonimów i kryptonimów autorów nawet niemieckich ani ich imion, gdy w druku zamieszczono tylko inicjały, a w opisach dysertacji doktorskich przeważnie nie podawał liczby ich stron i wydawcy czy drukarza. Podobnie pomijał zupełnie paginację artykułów z wielu czasopism i dzienników. Ogółem w okresie siedmiu lat (1923—1929) zarejestrował 9478 pozycji przeważnie tylko niemieckojęzycznych. Na roku 1929 zakończył Wermke publikowanie swej ogólnokrajowej bibliografii i począwszy od 1930 roku kontynuował ją ograniczając się tylko do historii tego regionu.

Tymczasem w Polsce dopiero po ostatniej wojnie zaczęto opracowywać ogólną bibliografię bieżącą i to początkowo tylko regionu Mazur i Warmii. Ukazywała się ona na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” w opracowaniu Emilii Sukertowej-Biedrawiny (za lata 1945—1960). Od 1961 roku bibliografię bieżącą Warmii i Mazur opracowuje Tamara Wajsbrodt, która dotychczas wydała roczniki: 1961 (Olsztyn 1964), 1962—1964 (Olsztyn 1969) i 1971—1973 (Olsztyn 1976). Jeszcze później, bo dopiero w 1967 roku, zaczęto publikować w Gdańsku bieżącą *Bibliografię Pomorza Gdańskiego*, począwszy od 1964 roku⁹. Niestety, ani w jednym, ani w drugim regionie nie opracowuje się bibliografii retrospektywnych innych poza historią dyscyplin, takich choćby jakie przed wojną wydano dla Śląska, na przykład etnografii Ernsta Boehlich (1929), historii sztuki Herberta Gruhna (1933), muzyki i teatrologii Johanna Hübnera (1934), botaniki Ferdinanda Paxa (1929) czy zoologii Ferdinanda Paxa i Hildegardy Tischbierk (1930 i 1935). Warto wspomnieć, że trzecia część tej ostatniej bibliografii, opracowana za lata 1935—1950 w Niemczech Zachodnich przez Paxa, została wydana w 1957 roku w Polsce nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Uważam, że wdzięczne pole do popisu miałby ośrodek dokumentacyjno-bibliograficzny Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie, opracowując retrospektywną bibliografię przynajmniej tych dyscyplin, które są przedmiotem badania i nauczania w tej uczelni.

Jesienią 1926 roku, a więc jeszcze w trakcie opracowywania *Altpreussische Bibliographie*, podjął się Wermke przygotowania retrospektywnej bibliografii Prus Wschodnich i Zachodnich na zlecenie założonej w 1923 roku w Królewcu Komisji Historycznej dla Badań Krajoznawczych Prus Wschodnich i Zachodnich. W imponująco krótkim czasie pięciu lat zebrał on blisko 16 000 pozycji wydanych drukiem od XVI wieku po 1929 rok i przystąpił do publikowania

⁹ Dotychczas wyszły roczniki za lata 1961—1971 i w opracowaniu są roczniki zarówno wcześniejsze, jak i późniejsze.

jej w formie zeszytów, z których 1 ukazał się w 1931 roku, 2, 3, 4 i 5 — w 1932 roku, a ostatni — 6 w 1933 roku¹⁰.

W przedmowie do niej pisał, że terytorialnie objęła ona „pruskie prowincje Prusy Wschodnie i Zachodnie w granicach sprzed 1920 roku”, uwzględniając „przynależne wówczas do Prus a potem znowu oderwane obszary”. Chronologicznie bibliografia obejmuje okres od pradziejów do 1929 roku włącznie, a wydawniczo-formalnie druki zwarte i artykuły z czasopism (wyłączając dzienniki i ich dodatki) o treści historycznej, ale z pominięciem dysertacji z XVII i XVIII wieku, sprawozdań handlowych, druków ulotnych, map, planów itp. Ponadto — o czym jednak w przedmowie nie wspomniano — zostały pominięte również sprawozdania naukowe z rozpraw nie opublikowanych i recenzje.

Cały materiał został usystematyzowany w 11 głównych działach, mniej lub bardziej zróżnicowanych w zależności od ilości materiałów w dalszych parustopniowych poddziałach czy rozdziałach. Dział I — *Ogólny*, liczący zaledwie 97 pozycji, obejmuje ogólne bibliografie, czasopisma o treści ogólnej i wydawnictwa zbiorowe. Natomiast bibliografie i czasopisma specjalistyczne umieszczono w odpowiednich działach przy poddziałach tematycznych. Dział II — *Historyczne krajoznawstwo* — zawiera 272 pozycje aż w 10 poddziałach, obejmujących opisy kraju, kartografię, przewodniki, opisy podróży, granice, wiadomości o ziemi, bursztynie, wodach i brzegach morskich, roślinach i zwierzętach oraz zjawiskach przyrody. Dział III — *Etnografia* — liczy 397 pozycji w 11 poddziałach zawierających: języki (staropruski, niemiecki i polski, natomiast narzecze kaszubskie i język litewski znajdują się w rozdziałach terytorialnych), nazewnictwo (osobowe, miejscowe, nazwy pól i nazwa Prusy), poezję ludową (pieśni i wiersze, zagadki, przysłowia), bajki i anegdoty, podania i legendy, wierzenia ludowe, medycynę ludową, charakter ludu, zwyczaje i obyczaje, sztukę ludową, sprzęty i budownictwo. Dział IV — *Historia ogólna i polityczna* — obejmuje 2403 pozycje w 11 poddziałach, zawierających źródła (historiografie, dokumenty i księgi rachunkowe), ogólne opracowania historyczne większych okresów osobno dla Prus Wschodnich i Zachodnich oraz szczegółowy podział na odcinki chronologiczne od epoki kamienia, brązu i żelaza do ok. 1200 roku, okres Zakonu Krzyżackiego do 1525 roku, Księstwa Pruskiego (1525—1618), Prus pod rządami elektorów brandenburskich (1618—1700) i królów pruskich (1701—1772). Następnie osobno Prusy Zachodnie pod „obcym”, tj. polskim panowaniem (1466—1772) i Prusy Wschodnie i Zachodnie w latach 1772—1815, 1815—1920 i 1920—1929.

Dział V — liczący 437 pozycji — obejmuje historię prawa (obywatelskiego i karnego), ustroju i prawa państwowego, administracji i zdrowotności z bardziej jeszcze zróżnicowanym podziałem. Dział VI — *Historia wojskowości* — liczy 284 pozycje i dzieli się na poszczególne okresy historyczne oraz rodzaje broni. Dział VII — *Historia gospodarcza* — zawiera 721 pozycje z zakresu osadnictwa i kolonizacji, rolnictwa, leśnictwa, myślistwa i rybołówstwa, handlu i rzemiosł, komunikacji, mennictwa, bankowości i ubezpieczeń. Dział VIII — *Historia kultury duchowej* — liczy 652 pozycje z dziedziny sztuki, mu-

¹⁰ E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Bearbeit im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung von..., Königsberg Pr., 1933, Gräfe und Unzer Verlag, s. XVIII, 1098.

zyki i teatru, literatury, nauki, książki i dziennikarstwa oraz oświaty. Dział IX — *Historia Kościoła* — zawiera 672 pozycje z podziałem na okres przed- i poreformacyjny, dzieje poszczególnych diecezji, Kościołów ewangelickiego, reformowanego i katolickiego oraz historię Żydów. Dział X — *Historia poszczególnych części kraju i miejscowości* — jest najobszerniejszy, bo liczy 6677 pozycji w trzech poddziałach: historia poszczególnych krain (m. in. Warmia, Jaćwież, Kaszuby, ziemia chełmińska, Litwa pruska, Mazury, Pomorze, Sambia, Powiśle itd.), okręgów administracyjnych (prowincje, rejencje i powiaty) i miejscowości, wszystko w układzie alfabetycznym. Ostatni — XI dział — *Historia zaludnienia* — zawiera 3237 pozycji z zakresu historii stanów i ruchu ludności, poszczególnych rodów i narodowości (tu dzieje kolonizacji i osadnictwa od czasów krzyżackich do 1929 r.) oraz bibliografię osób, liczącą aż 2916 pozycji. Całość tej bibliografii zawiera 15 839 numerowanych pozycji a wraz z pozycjami dodatkowymi z literami od A do M blisko 16 000.

W latach 1933—1935 ukazało się siedem recenzji tej bibliografii, w tym 3 sprawozdawczo-krytyczne (dwie w Polsce a jedna na Warmii) i 4 wyłącznie sprawozdawcze. J. Szymkiewicz dokonał w „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych”¹¹ dość gruntownego omówienia bibliografii, podkreślając jej wielką precyzję i inne walory: „Omówiony wyżej układ bibliografii przeprowadzony jest niezwykle systematycznie i konsekwentnie, co ogromnie podnosi wartość dzieła. Autor szczęśliwie uniknął potrzeby wielokrotnego powtarzania tej samej pozycji, a tam tylko, gdzie nie mógł bez szkody tego uniknąć, podawał odpowiednie odsyłacze. W całym dziele utrzymana jest zasada, że ściślej pod względem czasu, miejsca, osoby lub treści sprecyzowany dział otrzymuje pierwszeństwo przed działem większym, ogólniejszym i tak np. kompletna literatura dotycząca jakiejś miejscowości lub osoby podana jest przy tej miejscowości lub osobie, a nie np. przy etnografii lub historii Kościoła”. Recenzent zwrócił uwagę na niedostateczne uwzględnienie literatury w języku polskim, podając przykładowo kilka pominiętych przewodników pomorskich Mieczysława Orłowicza. Za szczególnie rażące polskiego użytkownika tej bibliografii uważał wielką ilość błędów ortograficznych i czysto zecerskich, występujących w często niekonsekwentnej pisowni polskich imion i nazwisk oraz w tytułach — podając szereg przykładów.

Natomiast Witold Nowodworski w swej recenzji, umieszczonej w „Ateneum Wileńskim”¹², po równie szczegółowym omówieniu układu bibliografii poświęcił więcej miejsca jej mankamentom i brakom, zwłaszcza w odniesieniu do polskich publikacji. Stwierdził na przykład brak w niej bieżącej bibliografii historii Polski, publikowanej na łamach „Kwartalnika Historycznego” od 1902 roku i podstawowej retrospektywnej bibliografii Litwy S. Bałtramajtisa¹³. Podobnie nie zostały uwzględnione podstawowe dzieła z zakresu historiografii Polski, odnoszące się także do dziejów Pomorza Wschodniego, jak na przykład *Historia polityczna Polski*, t. 1—2 (Kraków 1923), *Dzieje Polski średniowiecznej* Romana Grodeckiego, Stanisława Zachorowskiego i Jana Dąbrowskiego, cz. 1—2 (Kraków 1926) czy *Dzieje Unii Jagiellońskiej* Oskara Haleckiego

¹¹ Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 3, 1934, ss. 384—388.

¹² Ateneum Wileńskie, t. 10, 1935, ss. 333—338.

¹³ Sbornik bibliografických materiálův dla geografův, istorův, práva, statistiki i etnografův Litvy, S. Petersburg 1904.

go, t. 1—2 (Kraków 1918), ale umieszczono popularne *Dzieje Polski* Wacława Sobieskiego. Wytknął również duże braki w zakresie polskiej literatury o Wolnym Mieście Gdańsku jak nierozpisanie całego tomu 3 „*Ekonomisty*” z 1924 roku poświęconego temu miastu i zawierającego m. in. cz. 1 *Materiałów do bibliografii Gdańska* oraz pominięcie całego szeregu artykułów S. Królikowskiego, Stanisława Kutrzeby, Franciszka Prochaski, A. Romana czy Emila Rueckera. Zwrócił także uwagę na brak indeksu osób i miejscowości nie występujących w działach 10 i 11, gdzie zresztą ilość odsyłaczy do innych działów uważa za niedostateczną. „Indeks taki — pisał na s. 337 — ułatwiłby poszukiwania badaczom nie tylko dziejów Prus Wschodnich i Zachodnich, lecz również i historykom krajów sąsiednich, dzięki czemu dzieło zyskałoby jako bibliografia ogólnohistoryczna, nie tracąc jednocześnie charakteru bibliografii regionalnej. Brak też wykazu czasopism, z których czerpał autor materiał, z podaniem skrótów zastosowanych w bibliografii uznać musimy również za jedną z wad dzieła”.

Po wytknięciu tych jak i innych niedomogów, braków i niekonsekwencji znajdujących się w bibliografii podsumował recenzję następująco: „Ogólna ocena dzieła powinna jednak wypaść dodatnio. Jako jego zaletę podnieść musimy przejrzystość układu, co nie było łatwe do osiągnięcia wobec wielostopniowości systemu. Gromadząc zaś liczny materiał do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego bibliografia Wermkego jest znacznym ułatwieniem pracy badaczowi przeszłości naszych ziem także. Pomimo więc wysuniętych przez nas zastrzeżeń i braków, uznać je musimy za poważną pozycję w organizacji badań historycznych”.

Obie polskie recenzje były pisane głównie pod kątem przydatności tej bibliografii dla badań historycznych nad przeszłością Polski i Litwy oraz wytykały wyłącznie braki polskiej literatury przedmiotu. Natomiast niemiecki historyk Warmii, Franz Buchholz¹⁴, zajął się głównie brakami w zakresie niemieckiej literatury odnoszącej się do Warmii. Podał więc przykładowo kilkanaście nie uwzględnionych druków zwartych oraz wytknął nieuwzględnianie artykułów prasowych, a zwłaszcza znajdujących się w miesięcznych dodatkach do „*Erländische Zeitung*” i „*Warmii*” a także nierozpisanie wychodzącego od 1862 roku „*Erländischer Volkskalender*”. Dodatki te i kalendarz zawierają wiele cennych przyczynków historycznych, do których nie trafi się bez uwzględnienia ich w bibliografii.

Pozostałe recenzje, mające już tylko charakter czysto sprawozdawczy, zamieścili: Wilhelm Braun¹⁵, Walter Meyer¹⁶, Hans-Günther Seraphim¹⁷ i w języku angielskim Samuel Szymkiewicz¹⁸. Uderza polityczny akcent w zakończeniu recenzji Seraphima: „Po raz pierwszy udostępniono w całości literaturę o historii całych starych Prus, chociaż część ich znajduje się dzisiaj poza niemieckimi słupami granicznymi, w ten sposób ukuto nową broń do walki o nie-

14 Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bd. 25, 1933, H. 76, ss. 252—254.

15 Baltische Studien, Bd. 35, 1933, ss. 334—335.

16 Altpreussische Forschungen, Jg. 9, 1932, ss. 144—145.

17 Zentralblatt für Bibliothekswesen, Bd. 51, 1934, ss. 377—378.

18 Baltic Countries, vol. 1, 1935, ss. 114—115.

miecką ziemię”¹⁹. Słowa te, tchnące antypolskim rewizjonizmem, zostały napisane wkrótce po podpisaniu paktu o nieagresji między Polską a III Rzeszą.

Przypatrzwszy się bliżej tej bibliografii odnosi się wrażenie, że autor wielu pozycji nie opisywał z autopsji, lecz brał je z drugiej ręki, o czym świadczą występujące czasem niedostateczne ich opisy (np. brak podanych stron) czy błędne zaszeregowanie do działu, na co zwrócił już uwagę w swej recenzji Franz Buchholz. Wydaje się również, że autor przeprowadzał czasem selekcję w sposób mechaniczny, nie zaglądając do niektórych pozycji. Świadczy o tym pominięcie w jego bibliografii wielu cennych pozycji o ściśle historycznej treści a pozostawienie literatury o treści czysto propagandowej, nie mającej żadnej wartości naukowej.

W bardzo dokładnym wykorzystaniu przezeń polskiej literatury stała zapewne na przeszkodzie nieznajomość języka polskiego. Świadczą o tym niektóre uwzględnione w bibliografii wydawnictwa, które się tam nie powinny znaleźć, jak na przykład pod nr. 6431; Tomasz Mollitor *Męczeństwo ewangelików pruskich na Mazurach dla wiary ś. ucierpiane przez Tatarów krymskich w roku 1656* (Jansbork 1856). Jest to tylko przedruk b. popularnej pieśni z mazurskiego kancjonału pt. *Ojczyzno tęskliwa izami się zalewaj...* Nieuwzględnienie polskich wydawnictw jest szczególnie rażące w dziale biobibliograficznym, gdzie pominięto kilkudziesięciu wybitnych Polaków, działających w tych regionach z ks. bpem Ignacym Krasickim na czele! Tę nieznajomość polskich pozycji widać dobitnie na przykładzie osoby Stanisława Górskiego, który znalazł się w bibliografii tylko dlatego, że Wojciech Kętrzyński umieścił w „*Altpreussische Monatsschrift*” wyciąg ze swej rozprawy na jego temat, drukowanej w „*Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*”, której w bibliografii nie zamieszczono, podobnie jak i innego jego artykułu z „*Przeglądu Powszechnego*”.

Jakąż więc wartość ma po 44 latach bibliografia Wermkego, szczególnie dla polskiego użytkownika? Nadal pozostaje wartościowym przewodnikiem po niemieckiej literaturze historycznej, opublikowanej do 1929 roku a dotyczącej b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego włącznie. Z uwagi na dość ostrą selekcję materiałów, przeprowadzoną przez autora, nie może ona zadowolić wnikliwego badawcza tych ziem, który musi dodatkowo przejrzeć bieżące bibliografie, umieszczane w „*Altpreussische Monatsschrift*” (1864—1909), „*Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia*” (1900—1919) i „*Altpreussische Forschungen*” (1924—1930), a także w „*Rocznikach Towarzystwa Naukowego w Toruniu*” (1897—1912) i w „*Roczniku Gdańskim*” (1927—1938). Wszelkie bibliografie, dotyczące tych regionów, zestawilem szczegółowo już 18 lat temu²⁰.

Po ostatniej wojnie nastąpił u nas dynamiczny rozwój badań nad przeszłością Pomorza Gdańskiego, Mazur i Warmii, któremu od dwudziestu już lat towarzyszy publikowanie bieżącej bibliografii historii całego Pomorza w „*Zapiskach Historycznych*” oraz — osobno — dla Elbląga i Torunia. To drugie

¹⁹ „Erstmalig ist hier die Literatur über die Geschichte Altpreussens im Zusammenhang erschlossen, des ganzen Landes, mag auch ein Teil heute jenseits der deutschen Grenzpfähle liegen, und so eine neue Waffe geschmiedet werden für den Kampf um deutsches Land”.

²⁰ W. Chojnacki, *Bibliografia bibliografii Pomorza Wschodniego*, *Zapiski Historyczne*, t. 24, 1958/1959, z. 4, ss. 87—145.

miasto otrzymało dość szczegółową bibliografię retrospektywną, opracowaną przez Henryka Baranowskiego²¹. Nadal jednak pozostaje dotkliwa luka w zakresie polskiej bibliografii historycznej Pomorza Wschodniego do roku 1945, którą należy koniecznie uzupełnić. Istnieją przecież aktywne ośrodki badawczo-naukowe w Gdańsku, Olsztynie i Toruniu, zajmujące się dziejami regionalnymi, gdzie nie brak również osób wyspecjalizowanych w bibliografii. Wspólnymi siłami mogłyby one nareszcie przystąpić do opracowania takiej bibliografii, która w odróżnieniu od dzieła Wermkego preferowałaby polskie osiągnięcia badawcze w stosunku do dziejów Pomorza Wschodniego. Praca ta wymaga między innymi przeglądania kompletów wielu czasopism, zwłaszcza regionalnych, oraz różnego rodzaju bibliografii ogólnych i specjalnych.

W 1931 roku, a więc równocześnie z ukazaniem się pierwszego zeszytu swej retrospektywnej bibliografii, rozpoczął Wermke publikowanie w „*Alt-preussische Forschungen*” w takim samym układzie rzeczowym bieżącej *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen*²². W przedmowie do jej pierwszego rocznika donosił o zaniechaniu wydawania ogólnej bibliografii na rzecz historycznej, która corocznie będzie kontynuować oraz uzupełniać jego główne dzieło. Bibliografia bieżąca w przeciwieństwie do retrospektywnej miała uwzględniać także artykuły prasowe o historycznej treści, a zwłaszcza wszelkie regionalne dodatki do dzienników. Mimo przeprowadzenia się Wermkego w 1933 roku do Wrocławia nie odbiło się to ani na treści, ani na regularności ukazywania się bieżącej bibliografii, do której autor musiał zapewne w Królewcu gromadzić materiały.

Wermke zamierzał po dziesięciu latach wydać scalony tom swej bieżącej bibliografii, lecz przeszkodził temu wybuch wojny 1939 roku i powołanie go do wojska, co spowodowało przerwę w jej dalszym opracowywaniu. Ogółem w okresie dziewięciu lat 1930—1938 zebrał on 7658 pozycji, a więc niemal połowę tego, co zawierało główne jego dzieło. Świadczy to o zastosowaniu przez autora selekcji mniej rygorystycznej niż miało to miejsce w jego zasadniczym dziele. Tylko literatura w języku polskim nadal nie była należycie uwzględniona.

Na przełomie lat 1943/1944 uzyskał Wermke przeniesienie do jednostki stacjonującej w Królewcu i przystąpił tam do pospiesznego opracowania bibliografii za lata 1939—1942. Rezultatem jego paromiesięcznej pracy był skromny objętościowo tomik bibliografii, liczący zaledwie 2283 pozycje²³. Nad wydaniem jego zaciążyło jakieś fatum, gdyż niemal cały nakład tej bibliografii uległ zniszczeniu w czasie nalotu bombowego na Królewec w sierpniu 1944 roku. Ocalało zaledwie kilkanaście egzemplarzy, z których tylko pół tuzina znajduje się w Republice Federalnej Niemiec.

21 H. Baranowski, *Etblografia miasta Torunia*, Poznań 1972, PWN, ss. XV, 241, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, r. 77, z. 1.

22 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für das Jahr 1930* (—1938 *nebst Nachträgen zu den früheren Jahren*), *Altpreussische Forschungen*, Jg. 8, 1931, H. 2, ss. 275—329; Jg. 9, 1932, H. 2, ss. 175—237; Jg. 10, 1933, H. 1, ss. 167—195, H. 2, ss. 349—380; Jg. 11, 1934, H. 2, ss. 275—300; Jg. 12, 1935, H. 2, ss. 280—338; Jg. 13, 1936, H. 2, ss. 285—349; Jg. 14, 1937, H. 2, s. 285—343; Jg. 15, 1938, H. 2, ss. 277—338; Jg. 16, 1939, H. 2, ss. 246—311.

23 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1939—1942 nebst Nachträgen zu den früheren Jahre*, Königsberg Pr. (1944), Gräfe und Unzer Verlag, s. 158.

Wbrew dotychczasowemu stanowisku uwzględniania tylko granic historycznych b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego, z pominięciem statusu zaistniałego po 1920 roku, tym razem Wermke objął swą bibliografią również ziemie włączone do III Rzeszy w wyniku hitlerowskiej agresji 1939 roku. Pojawiły się więc tam nowe terytoria czy miejscowości jak Białystok, Bromberg (Bydgoszcz), Schröttersburg (Płock), Sudauen (Suwałki) czy Zichenau (Ciechanów). Można by więc przypuszczać, że to rozszerzenie granic terytorialnych bibliografii zostało wymuszone na nim przez władze hitlerowskie. Zaprzecza temu kolejna powojenna już jego bibliografia, utrzymująca nadal granice statusu okupacyjnego, co świadczy, że wprowadził je w czasie wojny zgodnie z własnymi przekonaniem, których nie zmienił nawet po klęsce Niemiec.

W październiku 1950 roku reaktywowano w Marburgu Komisję Historyczną dla Badań Krajoznawczych Prus Wschodnich i Zachodnich, która powierzyła Wermkemu kontynuowanie jego bibliografii. W rekordowym tempie trzech lat opublikował tom swej bibliografii za lata 1939—1951²⁴, wydany tym razem techniką rotaprintową. W przedmowie do niej tłumaczył konieczność przedruku swej bibliografii za lata 1939—1942 zniszczeniem całego jej nakładu, z którego miało się uratować zaledwie pół tuzina egzemplarzy. W rzeczywistości musiało ocalać kilkadziesiąt, skoro obecnie znanych jest w Polsce co najmniej 10 egzemplarzy.

Znamienne jest stwierdzenie autora w przedmowie, że obecnie po stracie „naszej ojczyzny” potrzeba ogłaszania takich prac jak jego bibliografia, a dotyczących „ziem utraconych”, jest daleko większa niż dawniej²⁵. Mimo zapewnień w przedmowie, że forma i układ bibliografii odpowiada dziełu wydanemu w 1933 roku²⁶, utrzymano w 10 jej dziale wprowadzony w 1944 roku okupacyjny podział administracyjny, włączający do Pomorza Gdańskiego i b. Prus Wschodnich okręgi i powiaty: Białystok, Bydgoszcz, Ciechanów, Mławę, Płock, Suwałki, Wałcz, Wyrzysk itd. Autor nie uczynił tego przez mechaniczne włączenie tamtej wojennej bibliografii do tego tomu, ale starał się jeszcze uzupełniać ją w tym zakresie o pozycje wydawane już po 1945 roku w Polsce! Tym samym uważał grabież ziem polskich w okresie minionej wojny za rzecz słuszną. Podobny pogląd reprezentował inny czołowy bibliograf zachodniemiecki, Herbert Rister, który w swej recenzji tej właśnie bibliografii wytknął Wermkemu, obok nieuwzględnienia kilkunastu polskich publikacji, także pominięcie broszurki Józefa Kołodziejczyka *Pojezierze Augustowsko-Suwałskie*²⁷.

W sumie bibliografia ta zawiera 4538 pozycji przeważnie niemieckich i jest daleka od kompletności jak to widać choćby przez słabe uwzględnienie pokłosa czterechsetnej rocznicy śmierci Mikołaja Kopernika tak w Niemczech, jak i za granicą. Wermke nie zdołał widocznie w tak krótkim czasie

24 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1939—1951 nebst Nachträgen aus den früheren Jahren*. Marburg a.d. Lahn 1953, Johann-Gottfried-Herder-Institut, s. III, 294.

25 „Die Bibliographie will der wissenschaftlichen Forschung und der ernsthaften Heimatkunde dienen, eine Aufgabe, deren Bedeutung durch den Verlust unserer Heimat grösser geworden ist als zuvor”.

26 „In ihrer Form und Gliederung entspricht sie dem im Jahre 1933 erschienenen Hauptwerk, die dafür aufgestellten Grundsätze sind unverändert zur Anwendung gekommen”.

27 *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 3, 1954, H. 4, s. 629.

stworzyć sobie odpowiedniego warsztatu bibliograficznego, zwłaszcza w zakresie polskiej dokumentacji, skoro uwzględnił tak bardzo mało polskich publikacji zarówno wydanych w kraju, jak i na emigracji. Liczba ważniejszych pominiętych przezeń polskich pozycji przekracza pół tysiąca tylko za okres 1945—1951.

Począwszy od 1952 roku przystąpił Wermke do opracowywania corocznej bibliografii bieżącej, która pod nieco zmienionym tytułem: *Schrifttum zur Geschichte von Ost- und Westpreussen* ukazywała się aż po rok 1974 na łamach „Zeitschrift für Ostforschung”²⁸. Niestety nie zawierała ona pełnego materiału, jaki został zebrany, co miało miejsce przed wojną na łamach „Alt-preussische Forschungen”. Teraz ukazywała się tylko jej część początkowa w zmienionej nieco kolejności działów: I — *Ogólny*; II — *Historyczne krajoznawstwo*; III — *Etnografia*; IV — *Historia ogólna i polityczna*; V — *Historia prawa, ustroju, administracji i zdrowotności*; VI — *Historia wojskowości*; VII — *Historia gospodarcza*; VIII — *Historia kultury duchowej*; IX — *Historia Kościoła*; X — *Historia zaludnienia*.

Pominięto tu całkowicie części kraju i miejscowości, a z historii zaludnienia uwzględniono tylko część wstępną, ogólną, bez dziejów poszczególnych stanów i rodów oraz bibliografii osobowej. Ponieważ redakcja „Zeitschrift für Ostforschung” przeznaczyła widocznie na tę bibliografię zaledwie 16 stron w ciągu roku, autor mógł więc dać w niej tylko wybór ważniejszych pozycji, których liczba wahała się od 265 do 318, co stanowiło mniej niż 25% zebranego materiału. Wobec tego zachodziła konieczność publikowania co parę lat zbiorczo pełnej bibliografii.

Ukazała się ona po raz pierwszy w 1958 roku za okres pięciolecia 1952—1956²⁹ także techniką rotaprintową, ale tym już razem w dawnym przedwojennym układzie. Widocznie autor jej zrozumiał anachronizm utrzymywania w 13 lat po zakończeniu wojny statusu okupacyjnego w swojej bibliografii i dlatego zrezygnował z uwzględniania w niej ziem Mazowsza płockiego, Podlasia i niektórych powiatów Kujaw i Wielkopolski. Nie było to jednak równoznaczne z zaniechaniem ogólnej tendencji rewizjonistycznej jego bibliografii w stosunku do Polski, która jest nadal zachowana przez stosowanie dawnego, sprzed 1920 roku, podziału administracyjnego i w odpowiednim doborze pozycji bibliograficznych. Ogółem bibliografia za lata 1952—1956 zawiera 4053 pozycje nadal po większej części niemieckojęzyczne. Wywołuje to wśród użytkowników złudne wrażenie, że w Niemczech Zachodnich publikuje się więcej na temat Pomorza Wschodniego niż w Polsce.

28 E. Wermke, *Schrifttum zur Geschichte von Ost- und Westpreussen 1952 (—1974)*, *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 3, 1954, H. 4, ss. 641—656; Jg. 4, 1955, H. 3, ss. 465—480; Jg. 5, 1956, H. 1, ss. 145—160; Jg. 6, 1957, H. 1, ss. 147—160; Jg. 7, 1958, H. 2, ss. 305—320; Jg. 8, 1959, H. 1, ss. 145—160; Jg. 9, 1960, H. 1, ss. 145—160; Jg. 10, 1961, H. 2, ss. 385—400; Jg. 11, 1962, H. 1, ss. 185—200; Jg. 12, 1963, H. 1, ss. 185—200; Jg. 13, 1964, H. 3, ss. 585—600; Jg. 14, 1965, H. 2, ss. 385—400; Jg. 15, 1966, H. 1, ss. 185—200; Jg. 16, 1967, H. 1, ss. 185—200; Jg. 17, 1968, H. 1, ss. 185—200; Jg. 18, 1969, H. 1, ss. 185—200; Jg. 19, 1970, H. 1, ss. 182—197; Jg. 20, 1971, H. 1, ss. 182—197; Jg. 21, 1972, H. 1, ss. 183—198; Jg. 22, 1973, H. 1, ss. 183—198; Jg. 23, 1974, H. 1, ss. 174—190; Jg. 24, 1975, H. 1, ss. 176—192; Jg. 25, 1976, H. 1, ss. 173—189.

29 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1952—1956 nebst Nachträgen aus früheren Jahren*, Marburg/Lahn, 1958, Johann-Gottfried-Herder-Institut, s. X, 256.

W rzeczywistości taka proporcja została osiągnięta tylko w sztuczny sposób przez zastosowanie innych kryteriów selekcji w stosunku do niemieckich pozycji i innych — do polskich, w przeciwieństwie do okresu przedwojennego, kiedy autor starał się na ogół uwzględnić w swojej bibliografii spośród niemieckiej literatury pozycje naprawdę wartościowe. Teraz natomiast podchodzi do nich niezwykle liberalnie, nawet gdy są pisane wyłącznie w celach rewizjonistyczno-propagandowych. Natomiast w stosunku do polskojęzycznych pozycji albo stosuje znacznie surowszą selekcję, albo nie dba o ich skompletowanie, co w konsekwencji znacznie pomniejsza ich liczbę. Można by takich pominiętych pozycji w omawianej tu bibliografii za lata 1952—1956 wymienić kilkaset, z *Materiałami do bibliografii prac nad historią Pomorza, wydanych w okresie dziesięciolecia 1944—1954* (Warszawa 1954), na czele.

Minimalne uwzględnienie polskiej literatury w poprzednim tomie za lata 1939—1951 można było tłumaczyć niezorganizowaniem sobie przez autora polskiego warsztatu bibliograficznego, chociaż wychodził już w Polsce od 1946 roku urzędowy wykaz druków w postaci „Przewodnika Bibliograficznego” oraz zaczęła się ukazywać regularnie od 1951 roku „Bibliografia Zawartości Czasopism”. Wystarczyło więc zaprenumerować obydwa te periodyki, aby zebrać niemal w komplecie polskie materiały bibliograficzne. To tendencyjne pominięcie w tym tomie naszego dorobku zadczydowało ostatecznie o podjęciu regularnego opracowywania podobnej bibliografii bieżącej również w Polsce. Ukazuje się ona od 1958 roku na łamach „Zapisek Historycznych” (od tomu 24: 1958 (1959) jako *Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego* (od 1958 r. ...*oraz krajów regionu Bałtyku*). W każdym jej roczniku znajduje się około 800 starannie wyselekcjonowanych pozycji tylko pod kątem ich przydatności naukowej bez preferowania języka, w jakim zostały one napisane.

Pięcioletni okres ukazywania się zbiorczych bibliografii został przez Wermkego utrzymany również w wydanych tą samą techniką rotaprintową dalszych jej tomach, które w nie zmienionym już układzie treściowym ukazywały się dość regularnie. Bibliografię za lata 1957—1961 opublikowano w 1963 roku³⁰. Zawiera ona 4968 pozycji z niewielką już tym razem przewagą niemieckojęzycznych. Niektóre jej rozdziały składają się całkowicie lub niemal całkowicie z polskich pozycji, jak w dziale historii okres wczesnodziejowy do 1200 roku, okres państwa krzyżackiego do 1466 roku, dziejów Pomorza Gdańskiego 1466—1772 czy dla lat 1815—1945. Podobnie rzecz się ma w dziale historii Kościoła odnośnie do dziejów diecezji warmińskiej i chełmińskiej, w historii poszczególnych części kraju i niektórych miejscowości. Świadczy to o bardziej realnym podejściu ze strony autora a także o bogatszej literaturze polskojęzycznej.

Następny tom bibliografii za lata 1962—1966, który został opublikowany w 1969 roku³¹, zawiera 5613 pozycji. Również i tu wymienione poprzednio

30 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1957—1961 nebst Nachträgen aus früheren Jahren*, Marburg/Lahn 1963, Johann-Gottfried-Herder-Institut, s. XII, 377.

31 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1962—1966 nebst Nachträgen aus früheren Jahren*, Marburg/Lahn 1969, Johann-Gottfried-Herder-Institut, s. XII, 504.

rozdziały składały się niemal w całości z pozycji drukowanych w języku polskim, które tym już razem stanowiły co najmniej połowę zawartości całego tomu.

Kolejny tom, wydany nadal na rotaprintcie a obejmujący tym razem okres czteroletni 1967—1970, ukazał się w 1972 roku³². Zawiera on w sumie 4890 pozycji, tak jak w poprzednim w połowie polskich i w połowie niemieckich. Zapewne jeszcze w tym roku ukaże się ostatni przez Wermkego opracowany tom jego bibliografii za lata 1971—1974, który będzie stanowił zakończenie jego 55-letniej pracy bibliograficznej, będącej pasją jego długiego życia. Trzeba tu podkreślić jego wielką zasługę, jaką wyświadczył badaczom przeszłości Pomorza Wschodniego swym dziełem. Żaden bowiem inny region Polski nie doczekał się tak systematycznie opracowywanej historycznej bibliografii i retrospektywnej i bieżącej na przestrzeni półwiecza. Nic więc dziwnego, że nazwisko Wermkego stało się zarazem synonimem jego bibliografii i to tak dalece, jak nazywa się u nas potocznie „Estreicherem” *Bibliografię polską*, doprowadzoną do 1900 roku.

W powojennej twórczości bibliograficznej Wermkego należy wyodrębnić trzy serie wydawnicze ściśle z sobą połączone. Pierwszą stanowią tomy bibliografii wydawane na rotaprintcie, obejmujące okresy paru lat. Drugą były niepełne bibliografie bieżące, publikowane na łamach „Zeitschrift für Ostforschung” w latach 1954—1976, a następnie wydane w formie scalonej. Do trzeciej, już ostatecznej formy, należą począwszy od 1962 roku przedruki jego dzieła głównego i scalonych bieżących bibliografii tak przedwojennych (1930—1938), jak i dla okresu 1939—1970. Tym razem zostały one wydane normalnym drukiem w takiej samej oprawie płóciennej, z identycznymi złotymi napisami na grzbietach i oczywiście w tym samym formacie. Przywykło się je więc traktować jako trzy kolejne tomy tej samej bibliografii, chociaż nie wprowadzono tego określenia (czy przez przeoczenie?) na kartach tytułowych.

Po zniszczeniach wojennych ocalało niewiele egzemplarzy podstawowej bibliografii Wermkego, więc w 1962 roku wydano ją w fototypicznym przedruku³³ z dołączonymi na końcu uzupełnieniami. Ukazały się one również w osobnej 21-stronicowej broszurce³⁴ dla dołączenia do starego wydania. W kilkuwierszowej przedmowie do tego uzupełnienia autor stwierdza, że zawiera ono 215 pozycji wydanych do 1929 roku, które zebrał w latach 1931—1962 i ułożył je według podstawowego schematu rzeczowego. Ta zdumiewająco mała liczba uzupełnień, zebranych na przestrzeni przeszło 30 lat, może tylko świadczyć albo o doskonałości dzieła, albo też o zlekceważeniu przez jego autora postulatów wyrażonych w recenzjach. Niemal wszystkie znajdujące się tu pozycje znalazły się już wcześniej w bieżących bibliografiach, zwłaszcza za lata 1930—1938 i ów dodatek; zebrał je tylko razem, a więc nie stanowi on nowego opracowania.

32 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1967—1970 nebst Nachträgen aus früheren Jahren*, Marburg/Lahn, 1972, Johann-Gottfried-Herder-Institut, s. XIII, 364.

33 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen bis 1929, Neudruck der Ausgabe 1933 mit ergänzenden Nachtrag*, Aalen 1962, Scientia Verlag, s. XV, 1098, 21.

34 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen bis 1929, Nachtrag*, Aalen 1962, Scientia Verlag, s. 19, nb. 2.

Znamienny jest tu stosunek autora do krytyczno-upełniających recenzji jego głównego dzieła. Jeszcze przed wojną w swej bibliografii za rok 1933 uwzględnił z wymienionych w recenzji Franza Buchholza 13 pozycji tylko 9 i tylko one z tej grupy znalazły się też w dodatku, ale postulat recenzenta odnośnie do zawartości kalendarza i regionalnych czasopism, a także *Elenchus cleri* diecezji warmińskiej nie zostały spełnione ani dawniej, ani teraz. Natomiast obie polskie recenzje Nowodworskiego i Szymkiewicza zostały całkowicie przez autora zignorowane tak w uzupełnieniach za lata 1934 i 1935, jak i obecnie. Dawniej autor uwzględniał tylko w minimalnym stopniu polską literaturę (chyba ze względów politycznych?), więc dodanie nawet tej niewielkiej liczby pozycji w jego bieżącej bibliografii mogło w jakiejś mierze zakłócić owe przyjęte przezeń proporcje. Natomiast teraz, gdy w kontynuacji jego podstawowego dzieła polskie pozycje stanowią już połowę zebranych materiałów, dodanie choćby tych kilkunastu pominiętych opisów książek i artykułów świadczyłoby już tylko o skrupulatności autora w nieustannym doskonaleniu jego dzieła. Tym bardziej, że w dodatku liczba zamieszczonych tytułów w języku polskim jest i tak stosunkowo bardzo wysoka w porównaniu z dziełem głównym, bo wynosi 24 pozycje na 215, co stanowi przeszło 10 proc.

W 1964 roku ta sama firma wydawnicza opublikowała scaloną bieżącą bibliografię historii b. Prus Wschodnich i Pomorza Gdańskiego za lata 1930—1938³⁵. Wydanie to — jak pisał autor w przedmowie — urzeczywistniło jego przedwojenny zamiar scalenia pierwszych 10 roczników tej bibliografii w jednym tomie. Spełnia ono także postulat wyrażany na terenie Niemiec Zachodnich już od kilkunastu lat, gdyż w tamtejszych bibliotekach zachowało się niewiele egzemplarzy „*Altpreussische Forschungen*”, gdzie była ona drukowana. Wreszcie scalenie jej w jednym układzie znacznie ułatwia korzystanie niż pracochłonne posługiwanie się dziewięcioma bibliografiami i tyłoma indeksami.

Autor pisze również, że cały dawniejszy materiał został uzupełniony licznymi pozycjami i na nowo ułożony. Tymczasem porównanie liczby 7220 pozycji, znajdujących się w tym wydaniu, z łączną ilością 7658 tytułów, zamieszczonych w owych dziewięciu rocznikach, świadczy raczej o dość znacznym uszczupleniu niż pomnożeniu. Nawet po odjęciu od tej cyfry wszystkich 215 pozycji uzupełniających jego główne dzieło pozostaną jeszcze 223 brakujące tytuły. Widocznie te „liczne uzupełnienia” zostały włączone przy równoczesnym przeprowadzeniu większej selekcji, o której autor nie wspomniał w przedmowie ani słowem.

Ostatni tom scałił wyżej omówione części bibliografii, obejmującej lata: 1939—1951, 1952—1956, 1957—1961, 1962—1966 i 1967—1970. Posługiwanie się nimi było rzeczywiście bardzo utrudnione, skoro trzeba było czasem zaglądać pięciokrotnie do nieporęcznych, w dużym formacie wydanych tomów, a do tego tekst odbity na rotaprinie był słabo czytelny. W 1974 roku ukazał się więc trzeci z kolei, potężny tom bibliografii, obejmujący łącznie lata 1939—1970³⁶, którego druk trwał pełne dwa lata. Zawiera on imponującą liczbę

35 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1930—1938*, Aalen 1964, Scientia Verlag, s. XI, 511.

36 E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1939—1970*, Bonn-Godesberg (1974), Verlag Wissenschaftliches Archiv, s. XV, 1153.

23 089 pozycji i — jak autor pisze w przedmowie — został „na nowo ułożony i pomnożony licznymi uzupełnieniami”. Wprawdzie owe 5 części miały w sumie 23 058 tytułów, więc różnica na korzyść nowego tomu wynosi zaledwie 31 tytułów, musimy jednak wierzyć autorowi, że skoro włączył sporo nowych pozycji, to musiał również dokonać pewnej selekcji materiałów. Niestety nie zostały nią objęte pozycje z okresu wojny, odnoszące się do okręgów włączonych do Rzeszy, które nie mają nic wspólnego z historią Pomorza Wschodniego. Nowy akcent rewizjonistyczny znalazł się tu w dziale historycznym, gdzie w ostatnim rozdziale, dotyczącym lat 1945—1970 wprowadzono nagłówki: 1. *Das polnisch verwaltete Gebiet* (terytorium zarządzane przez Polskę) i 2. *Das sowjetisch verwaltete Gebiet* (terytorium zarządzane przez Sowiety).

Bibliografia ta stała się przedmiotem gruntownej a zarazem dość krytycznej recenzji Henryka Baranowskiego³⁷, autora bieżącej *Bibliografii historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, której rocznik 1975 ukazał się ostatnio w zeszytach 2 tomu 42 „Zapisek Historycznych”. Uwagi krytyczne dotyczą zarówno układu i selekcji, jak i opisu pozycji oraz indeksu. Recenzent podważył powszechnie dotąd zachwalaną precyzję i przejrzystość układu tej bibliografii, dowodząc przykładowo, że przy zbyt skąpom stosowaniu odsyłaczy wiążących poszczególne działy i rozdziały materiałów z zakresu szkolnictwa trzeba szukać niemal w całym tomie. Podobnie uważa za anachronizm umieszczanie na samym końcu bibliografii działu: *Historia ludności*, w którym znajdują się takie rozdziały jak *Stan ludności i ruchy ludnościowe*; *Poszczególne narodowości*; *Historia osadnictwa* a także materiały biograficzne dotyczące rodów i osób. Tymczasem w poszczególnych rozdziałach historycznego działu występują także podrozdziały: *Ludność i osadnictwo* więc tam należałoby włączyć całą część ogólną działu 11 a zostawić w nim tylko samą biobibliografię.

Oceniając selekcję krytykuje recenzent nadmierny liberalizm w stosunku do niemieckojęzycznych pozycji (uwzględnia się nawet artykuły z encyklopedii!) a pomijanie wielu polskich tytułów nawet wtedy, kiedy w moich recenzjach z poprzednich tomów³⁸ podałem ich szczegółowe opisy. Natomiast znalazły się w niej nie zapowiedziane ani w tytule, ani w przedmowie dość liczne nawet uzupełnienia, także polskie do okresu sprzed 1929 roku, które dla porządku należałoby umieścić w osobnym dodatku na końcu. Krytykuje również (nie on pierwszy!) pomijanie recenzji prac, a uwzględnianie tylko tych nielicznych, które posiadają własne tytuły. Wreszcie postuluje konieczność dodawania do bibliografii skrótowidzów osób i miejscowości, gdyż zarówno indeks autorów, jak i sam tylko układ terytorialny według miejscowości jest niewystarczający.

„Bibliografie — pisze w zakończeniu recenzji — niniejsza podobnie jak i obie poprzednie, stanowią dla każdego historyka, zajmującego się dziejami Pomorza Wschodniego — mimo ich usterek — niezbędne i nadzwyczaj użyteczne źródło informacji, którego odpowiednika polskiego dotąd jeszcze nie posiadamy”.

37 Zapiski Historyczne, t. 41, 1976, z. 3, ss. 193—196.

38 Bibliografie za lata 1939—1951 i 1952—1956 omówiłem w „Roczniku Olsztyńskim”, t. 3, 1960 (druk: 1961), ss. 259—262 i w „Zapiskach Historycznych”, t. 25, 1960, z. 3/4, ss. 165—166.

W 1977 roku ukazał się wybór (jak słusznie go teraz nazwano) bibliografii historii Prus Wschodnich i Zachodnich za rok 1975 w opracowaniu dr. Bernharta Jähniga³⁹. Czy nowy autor wprowadzi tak jak w tytule również zasadnicze zmiany w układzie, selekcji etc. tej bibliografii w jej pełniejszej postaci — pokaże przyszłość.

³⁹ B. Jähnig, *Auswahlbibliographie zur Geschichte von Ost- und Westpreussen 1975*, *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 26, 1977, H. 1, ss. 156—172.